IJTIMOIY PSIXOLOGIYADA IJTIMOIY ISHONCH, KOGNITIV TAYANCHLAR VA MANIPULYATSIYA TUSHUNCHALARINING EVOLYUTSIYASI

Aziza Qodirova
O‘zbekiston Milliy universiteti, Ijtimoiy psixologiya kafedrasi tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Ushbu tezisda ijtimoiy psixologiya va kognitiv fanlar doirasida "ijtimoiy ishonch", "kognitiv tayanchlar" (cognitive heuristics) hamda "psixologik manipulyatsiya" tushunchalarining nazariy va konseptual evolyutsiyasi atroflicha tadqiq etilgan. An’anaviy axborot muhitidan raqamli va Sun’iy Intellekt (AI) makoniga o‘tish davrida shaxsning ijtimoiy idroki va axborotni filtrlash mexanizmlarida sodir bo‘lgan transformatsiyalar yoritib berilgan. Klassik va zamonaviy psixologik maktablar (E. Erikson, A. Bandura, D. Kahneman, A. Tversky, J. Van Bavel) qarashlari qiyosiy tahlil qilinib, O‘zbekiston ijtimoiy-psixologiya fanidagi nazariy bazani zamonaviy raqamli reallik bilan boyitish yo‘nalishlari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy ishonch, kognitiv tayanchlar, geuristika, psixologik manipulyatsiya, ijtimoiy idrok, kognitiv dissonans, raqamli makon, Sun’iy Intellekt.

1. KIRISH VA PROBLEMALI VAZIYATNING ASOSLANISHI

Ijtimoiy psixologiya fanining rivojlanish tarixi inson va jamiyat o‘rtasidagi axborot hamda munosabatlar dinamikasini tushunishga qaratilgan uzluksiz nazariy izlanishlardan iboratdir. Har bir texnologik va sotsial sikl jamiyatning ijtimoiy-psixologik arxitekturasini belgilab beruvchi tayanch tushunchalarni qayta ko‘rib chiqishni talab etadi. XX asr psixologiyasida ijtimoiy ishonch, kognitiv tayanchlar va manipulyativ ta’sirlar asosan yuzma-yuz muloqot (face-to-face) hamda an’anaviy ommaviy axborot vositalari (radio, televideniye, matbuot) kontekstida o‘rganilgan bo‘lsa, XXI asrning raqamli hamda Sun’iy Intellekt (AI) davri ushbu kategoriyalarning mazmuni va mexanizmlarini tubdan o‘zgartirdi.

Oliy Attestatsiya Komissiyasi (OAK) talablariga muvofiq, doktorlik dissertatsiyasining 1.1-kichik bobi doirasida ushbu uchta muhim psixologik kategoriyaning evolyutsion trayektoriyasini nazariy-metodologik jihatdan tizimlashtirish, ularning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash hamda zamonaviy kognitiv-raqamli jarayonlar bilan bog‘liq konseptual modellarini asoslab berish muhim ilmiy va amaliy zarurat hisoblanadi.

2. IJTIMOIY ISHONCH TUSHUNCHASINING EVOLYUTSIYASI: BAZAVIY HIYSONIY ISHONCHDAN RAQAMLI ISHONCHGACHA

Ijtimoiy ishonch (social trust) – bu shaxs va guruhlarning jamiyatdagi boshqa sub’ektlar, institutlar hamda axborot manbalarining halolligi, bashorat qilinishi va xavfsizligiga bo‘lgan ichki psixologik e’tiqodi hamda tayanchidir. Ushbu tushunchaning psixologik evolyutsiyasini to‘rtta asosiy bosqichga ajratish mumkin:

Psixodinamik va Ontologik yondashuv (E. Erikson, A. Giddens): Klassik psixologiyada ishonch shaxs rivojlanishining birlamchi bosqichida shakllanuvchi "bazaviy ishonch" (basic trust) sifatida talqin qilingan. Erikson bo‘yicha, go‘daklikda shakllangan bu tuyg‘u keyinchalik insonning olamga va ijtimoiy muhitga bo‘lgan umumiy munosabatini belgilaydi. A. Giddens esa ontologik ishonchni jamiyatning xaosga tushib qolmasligini ta’minlovchi ijtimoiy yelim deya baholagan.

Ijtimoiy-kognitiv va Munosabatlar yondashuvi (A. Bandura, J. Rotter): XX asrning ikkinchi yarimida ishonch insonning ijtimoiy tajribasi, nazorat lokusi (locus of control) va boshqalarning xulq-atvorini prognoz qilish qobiliyati natijasi sifatida qarala boshlandi.

Institutsional va Guruhlararo yondashuv (F. Fukuyama, R. Putnam): Ishonch tushunchasi sotsial va ijtimoiy-psixologik kapitalning asosiy indikatori sifatida baholandi. Bunda shaxslararo ishonchdan tashqari institutsional ishonch (davlatga, fanga, OAVga) tushunchasi shakllandi.

Zamonaviy Raqamli va Epistemik Ishonch (J. Hancock, C. Vaccari): Hozirgi kunda ishonch tushunchasi shaxs va texnologiya/AI o‘rtasidagi murakkab

munosabatlarga ko‘chdi. Bugungi kunda epistemik ishonch – ya’ni raqamli manbadan kelayotgan axborotning haqiqiyligiga bo‘lgan psixologik tayanch tushunchasi birinchi o‘ringa chiqmoqda.

3. KOGNITIV TAYANCHLAR (HEURISTIKALAR) VA ULARNING TRANSFORMATSIYASI

Kognitiv tayanchlar (cognitive heuristics) – bu inson miyasining axborotni tezkor qayta ishlash, qiyin vaziyatlarda va vaqt cheklangan sharoitda qaror qabul qilish uchun qo‘llaydigan mental va psixologik "qisqa yo‘llari" (mental shortcuts) hamda soddalashtirish mexanizmlaridir.

Ushbu tushunchaning evolyutsiyasi D. Kahneman va A. Tversky tomonidan asos solingan "Tizim 1 va Tizim 2" (System 1 and System 2) kognitiv nazariyasiga borib taqaladi:

Tizim 1 (Avtomatik va Tezkor): Intuitiv, emotsional, kam resurs sarflaydigan, tayanchlarga (heuristikaga) tayanuvchi tizim.

Tizim 2 (Analitik va Sekin): Mantiqiy, kritik fikrlashni va yuqori kognitiv resursni talab qiluvchi tizim.

An’anaviy muhitda inson psixikasi uchun samarali bo‘lgan kognitiv tayanchlar (masalan, realizm geuristiki – "ko‘rib turgan narsam haqiqat", obro‘ geuristiki – "rasmiy shaxs aytdimi – demak to‘g‘ri") raqamli va AI muhitida kognitiv xatoliklar (cognitive biases) va tuzoqlarga aylanmoqda.

1-jadval

Kognitiv tayanchlar va ularning raqamli/AI makonidagi transformatsiyasi

Kognitiv tayanch (Geuristika)An’anaviy psixologik mazmuniAI va sintetik media sharoitidagi transformatsiyasi

Perceptual Realism Heuristic (Ko‘rish/Eshitish geuristiki)Inson o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan va eshitgan hodisasini reallik sifatida qabul qiladi.Deepfake va AI-sintetik kontent tufayli soxta xotira hamda illyuziyalarga olib keladi.

Availability Heuristic (Oson topilish geuristiki)Xotirada tez va yorqin namoyon bo‘ladigan axborotga ko‘proq ishonish.AI-algoritmlar orqali giper-shaxsiylashtirilgan kontent shaxs dunyoqarashini toraytiradi.

Social Proof Heuristic (Ijtimoiy isbot geuristiki)Boshqalar (ko‘pchilik) ishonayotgan va bajarayotgan harakatni to‘g‘ri deb hisoblash.Bot-tarmoqlar, sun’iy layklar va AI-sharhlar orqali soxta ommaviy fikr shakllantiriladi.

4. PSIXOLOGIK MANIPULYATSIYA TUSHUNCHASINING EVOLYUTSIYASI

Psixologik manipulyatsiya – bu shaxs yoki guruhning xulq-atvori, ustanovkalari va qarorlarini ularning bilmagan holda, yashirin psixologik usullar va texnikalar orqali ma’lum bir sub’ekt manfaatlariga mos ravishda o‘zgartirish jarayonidir.

Manipulyatsiya tushunchasi psixologiya tarixida uchta yirik bosqichni bosib o‘tdi:

Shaxslararo va Shaxslararo-guruhli manipulyatsiya: Klassik psixologiya va psixoanaliz doirasida o‘rganilgan. Bunda manipulyatsiyaning asosiy quroli – emotsional bosim, aybdorlik hissini uyg‘otish (guilt-tripping), gaslayting va verbal usullar bo‘lgan.

Ommaviy-media manipulyatsiya (OAV va Propaganda): XX asrning ikkinchi yarmida (G. Le Bon, S. Kara-Murza, E. Bernays) ommaviy psixologiya va propaganda mexanizmlari doirasida o‘rganildi. Bunda manipulyatsiya ommaviy axborot vositalari orqali bir tomonlama (bir manbadan millionlab insonlarga) amalga oshirilgan.

Algoritmik va AI-psixologik manipulyatsiya (Persuasive Technology): Zamonaviy ijtimoiy psixologiyada manipulyatsiya tushunchasi tubdan sifat o‘zgarishiga uchradi. Endilikda manipulyatsiya bir tomonlama emas, balki interaktiv, giper-shaxsiylashtirilgan va algoritmik xarakterga ega.

Algoritmik manipulyatsiyaning o‘ziga xosligi shundaki, Sun’iy Intellekt insonning raqamli izlari (digital footprints), kognitiv uslubi va emotsional holatini

tahlil qilib, uning eng zaif kognitiv tayanchlariga va psixotiplariga moslashtirilgan manipulyativ kontentni (deepfake, neyro-matnlar) taqdim etadi.

5. UCHTA TUSHUNCHANING METODOLOGIK VA KOGNITIV TRIADASI

Ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy ishonch, kognitiv tayanchlar va psixologik manipulyatsiya tushunchalari alohida-alohida hodisalar emas, balki bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan kognitiv-psixologik triadani tashkil etadi:

Manipulyatsiyaning nishoni: Manipulyator shaxsning kognitiv tayanchlaridagi (geuristikalaridagi) zaifliklar va kognitiv xatoliklarni aniqlaydi va ularni nishonga oladi.

Ishonchning suiiste’mol qilinishi: Ushbu kognitiv tayanchlar orqali shaxsning ijtimoiy ishonchi suiiste’mol qilinadi yoki soxta ishonch shakllantiriladi.

Eroziya va inqiroz: Manipulyatsiyaning fosh bo‘lishi yoki sintetik kontentning doimiy ta’siri natijasida jamiyatda ijtimoiy ishonchning yemirilishi (eroziyasi) sodir bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida shaxsni kognitiv toliqish va epistemik xavotirga yetaklaydi.

6. MAHALLIY PSIXOLOGIYA MAKTABI VA KONSEPTUAL ILMIY BO‘SHLIQ

O‘zbekiston ijtimoiy psixologiya maktabi vakillari (V.M. Karimova, G.B. Shoumarov, N.S. Safayev, B.M. Umarov) o‘z tadqiqotlarida shaxsning axborot-psixologik xavfsizligi, ijtimoiy ustanovkalari va shaxslararo munosabatlardagi ishonch va ta’sir masalalariga katta e’tibor qaratganlar.

Biroq, mahalliy ilmiy manbalarni konseptual tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ushbu tushunchalar asosan an’anaviy va ijtimoiy-madaniy munosabatlar kontekstida tadqiq etilgan. Zamonaviy Generativ AI, deepfake va algoritmik manipulyatsiyalar sharoitida "ijtimoiy ishonch – kognitiv tayanchlar – manipulyatsiya" triadasi va ularning milliy-madaniy mentalitetimizdagi (mahalla, guruhviylik, oilaviy qadriyatlar) namoyon bo‘lish xususiyatlari hali nazariy-metodologik va empirik jihatdan to‘liq ishlanmagan.

7. XULOSA VA TAVSIYALAR

"Ijtimoiy ishonch", "kognitiv tayanchlar" va "psixologik manipulyatsiya" tushunchalarining evolyutsion tahlili shuni ko‘rsatadiki:

Raqamli va AI texnologiyalarining rivojlanishi ushbu tushunchalarning klassik va an’anaviy ta’riflarini kengaytirishni hamda ularni kognitiv-raqamli yondashuv nuqtai nazaridan qayta konseptuallashtirishni talab etadi.

Inson psixikasining evolyutsion-kognitiv tayanchlari (geuristikalar) zamonaviy sintetik media sharoitida manipulyatsiyalar uchun asosiy nishonga va kognitiv xatoliklar manbaiga aylanmoqda.

Doktorlik dissertatsiyasining keyingi bo‘limlarida ushbu nazariy evolyutsiyaga tayanib, AI-sintetik kontent sharoitida shaxs kognitiv resurslarini saqlash hamda jamiyatda ijtimoiy ishonchni muhofaza qilishning amaliy-empirik modellarini ishlab chiqish zarurati asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Kahneman, D. (2011). Thinking, Fast and Slow. Farrar, Straus and Giroux.

Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. Science, 185(4157), 1124–1131.

Erikson, E. H. (1993). Childhood and Society. W. W. Norton & Company.

Giddens, A. (1990). The Consequences of Modernity. Stanford University Press.

Van Bavel, J. J., et al. (2021). Using Social and Behavioural Science to Support COVID-19 Pandemic Response and Information Perception. Nature Human Behaviour, 4(5), 460–471.

Hancock, J. T., & Bailenson, J. N. (2021). The Social Impact of Deepfakes. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 24(3), 149–152.

Vaccari, C., & Chadwick, A. (2020). Deepfakes and Disinformation: Exploring the Impact of Synthetic Political Media on Citizen Trust. Social Media + Society, 6(1), 1–13.

Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. Darslik. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2018. – 336 b.

Safayev N.S. Shaxs kognitiv uslublari va ularning ijtimoiy adaptatsiyadagi o‘rni. Monografiya. – Toshkent: "Universitet", 2019. – 180 b.

Umarov B.M. Ijtimoiy psixologiya va axborot xavfsizligi masalalari. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2020. – 220 b.